

دکتر حسن بساک

استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور مرکز مشهد

نگاهی دوباره به موضوع پژوهش‌های ادبی و ضرورت تدوین فرهنگ جامع مرجع‌شناسی و روش تحقیق در حوزه ادبیات فارسی

چکیده

روش تحقیق و مرجع‌شناسی ادبی از ضروریات تحقیق و پژوهش برای پژوهشگران و دانشجویان رشته زبان و ادبیات فارسی است و از آن روکه به منزله آزمونی عملی برای دانشجویان به شمار می‌آید؛ از اهمیت و اعتبار خاصی برخوردار است.

کتاب‌های مرجع زیربنای فعالیتهای آموزشی و پژوهشی را تشکیل می‌دهد از این رو تدوین فرهنگ تخصصی در این حوزه کمک شایانی به پژوهش‌های ادبی و فرهنگی خواهد کرد و کار دستیابی مراجعان را به منابع و مآخذ و شیوه‌ها و اصطلاحات خاص سرعت می‌بخشد.

نگارنده امیدوار است این طرح پژوهشی بتواند در انگیزه بخشیدن به دانشجویان و جوانان این مرز و بوم و راهنمایی و تشویق آنان برای ورود به دنیای پژوهش و نگارش علمی مؤثر باشد و هدف غایی این طرح یعنی

توفیق در شناخت سریع تر و آسان تر مراجع و مآخذ تحقیق، و کتابشناسی
برای ارائه تحقیق و پژوهشی درست و بسامان مؤثر باشد.

واژه‌های کلیدی:

فرهنگ تخصصی، مرجع‌شناسی، روش تحقیق، مسأله‌یابی، نگارش علمی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. پیش درآمد

تحولات زندگی اجتماعی و پیشرفتهای سریع انسان در دنیای معاصر و رشد خیره‌کننده دانش و گسترش مرزها و حوزه‌های مختلف علمی، اجتماعی و اقتصادی، ضرورت روش‌شناسی پژوهش‌ها را آشکارتر می‌سازد.

برای ورود به جهان پژوهش و دنیای بیکران دانش، آشنایی با روش پژوهش و رمز و راز کاربرد منابع و کتاب‌های مرجع، از ضروریات اجتناب‌ناپذیر است. بدون این مقدمات ولو به شکل مختصر و محدود، وارد شدن به عرصه تحقیق علمی امکان‌پذیر نیست؛ زیرا امروزه بدون پژوهش و تحقیق، قدم گذاشتن در مسیر توسعه همه‌جانبه علمی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و ... ناممکن است و اگر در برخی موارد این امر تا حدودی میسر باشد می‌توان گفت پیمودن راهی بدون روش پژوهش، البته ناقص و ابتر و نامستند و بی‌اساس و درنهایت بی‌ثمر خواهد بود.

هرانسانی به ضرورت در گامهای نخست پژوهش، با پرسشهای بی‌شماری روبرو خواهد شد که بی‌گمان پاسخ بسیاری از این پرسشها در لابلای اوراق کتابها و مجلات و... و یا در سینه دانشمندان و فرهیختگان و کتابداران و کتاب‌شناسان مجرب و اهل فن، نهفته است. بنابراین اهمیت و ضرورت مرجع‌شناسی و شناخت راه‌های دستیابی آسان به منابع و مآخذ به معنای گسترده‌تر، از دو منظر قابل بررسی است:

نخست، شناخت کتاب‌های مرجع اعم از مراجع کلی و عمومی و تخصصی که در بخش مرجع کتابخانه‌ها به عنوان گنجینه‌های ارزشمند جای دارد.

دیگر، شناخت دانشمندان و فضلا و صاحب نظران مجرب در علوم و فنون مختلف که به منزله مراجع و منابع زنده و به تعبیری دیگر شناخت دایرة المعارف‌های متحرک جامعه علمی بشری که سرمایه‌های معنوی جامعه به شمار می‌آیند نیز از اهمیت بسزایی برخوردار است.

فقدان شناخت کافی هر یک از منابع و مآخذ ممکن است پژوهشگر مبتدی را با مشکلات جدی روبرو سازد. دانشجویی که به تازگی پای در وادی پژوهش و نگارش نهاده است ممکن است در مسیر انتخاب موضوع، یافتن منابع و مآخذ کتاب‌شناسی و

مطالعه و یادداشت برداری و تنظیم یادداشت‌ها برای شروع کار پژوهش و یا حتی در اثنای کار نگارش تحقیقی با پرسشهای بدون پاسخ بی شماری روبرو گردد، به طوری که هریک از این پرسشهای بی پاسخ به تنهایی کافی است تا وی را از ادامه راه تحقیق و پژوهش باز دارد.

۲. آموزش مرجع‌شناسی؛ تئوری و عملی

مرجع، به طور کلی به هرگونه کتاب، دایرة المعارف، فرهنگ، مجله و نوشته‌ای گفته می‌شود که پژوهشگران ضمن مطالعه، از مطالب آنها در تحقیقات خویش استفاده نمایند. بنابراین کتابهای مرجع بیشتر در حکم یک ابزار و یا کلید برای گشودن راه تحقیق به شمار می‌آیند.

اصطلاحاً مرجع به کتابهای مشخصی گفته می‌شود که دربردارنده موضوعات کلیدی شاخه‌های بشری هستند و به شیوه‌ای تألیف و تدوین می‌شوند که به آسانی می‌توان موضوعات و نکات مورد نظر را در آنها یافت. ویژگی دیگر این کتابها این است که هر خواننده و پژوهشگری در جستجوی مطلبی خاص و معین تنها به بخشهایی از آنها مراجعه می‌کند و معمولاً این‌گونه کتابها هیچ‌گاه از آغاز تا پایان مورد مطالعه قرار نمی‌گیرند. یادآوری این نکته ضروری است که مرجع‌شناسی کاری عملی است نه تئوری و کاربردی کردن این درس یکی از ضرورت‌های تدریس آن است.

در دنیای امروز، جریان تولید اطلاعات آنچنان رشد شتابانی دارد که جامعه صنعتی را به جامعه اطلاعاتی مبدل کرده است. برای استفاده بهتر و دسترسی سریعتر به اطلاعات، ابزارهای کمکی به نام منابع مرجع بوجود آمده است تا انبوه اطلاعات پراکنده را به هیأتی مطلوب سازماندهی کند و در دسترس علاقه مندان و پژوهشگران قرار دهد. منابع مرجع، اطلاعاتی در یک زمینه یا زمینه‌های مختلف در بردارند و به گونه‌ای این اطلاعات تنظیم و سازماندهی شده است که به سهولت و با صرف کمترین زمان، امکان دستیابی به اطلاعات را فراهم می‌کند.

کلاس درس مرجع‌شناسی و روش تحقیق در صورتی پویا و مفید خواهد شد که همه شرایط اعم از کتابخانه خوب و فضای مناسب مهیا باشد تا استاد بتواند جلسات

درس را بجای کلاس در آنجا به صورت عملی و کارگاهی برگزار کند. مهمترین عامل موفقیت استاد در چنین کلاس‌هایی بی‌تردید به محدودیت تعداد دانشجویان وابسته است. ظرفیت این گونه کلاس‌ها نباید از ۲۰ نفر در هر کلاس بیشتر باشد تا استاد بتواند با گروه بندی ۳ یا ۴ نفره دانشجویان، تکالیف این درس را برای تمرین و ورزیدگی بیشتر آنها هدایت کند. در غیر این صورت آموزش عملی و کاربردی درس غیر ممکن است و اگر استادی با فداکاری چنین کلاسی را اداره کند، قطعاً نتیجه دلخواه حاصل نخواهد شد و جلسات درس به تئوری‌پردازی خواهد گذشت.

بی‌توجهی به این مهم از سوی برنامه‌ریزان و مدیران گروه، لطمات جبران‌ناپذیری را به بخش پژوهش‌های دانشجویی وارد می‌کند و طبیعتاً چنین دانشجویانی که ممارست کافی در امر روش پژوهش و مرجع‌شناسی کاربردی پیدا نکرده باشند در دوره‌های کارشناسی ارشد و دکتری برای پژوهش‌های جدی‌تر و بویژه تحقیق ماندگار رساله یا پایان نامه، با مشکلات عدیده روبرو خواهند شد و گاه تا مرز رهاکردن تحصیل و انصراف پیش می‌روند.

بخشی از مشکلات به نظام آموزش عالی برمی‌گردد که به درس‌هایی از این قبیل چندان بها نمی‌دهند. چه چیزی برای دانشجوی ادبیات فارسی مهمتر از تحقیق و نگارش و سخنوری است؟ و چرا دانشگاه‌ها در ایجاد فضای پژوهشی برای دانشجویان منصفانه رفتار نمی‌کنند؟ هزینه‌های سرسام‌آوری که گاه صرف آزمایشگاه‌ها و کارگاه‌های دانشجویان علوم پایه می‌شود اگر یک صدم آن برای دانشجویان علوم انسانی برای ایجاد کارگاه‌های دائمی روش تحقیق و نگارش علمی و... هزینه گردد، قطعاً ثمرات ارزشمند و نتایج چشمگیری حاصل خواهد شد.

۳. انواع منابع مرجع

کتابهای مرجعی را که یک دانشجوی رشته زبان و ادبیات فارسی به آن نیازمند است، به شرح زیر دسته‌بندی می‌کنیم:

۱-۳. فرهنگ‌ها و دایرةالمعارف‌ها و دایرةالمعارف گونه‌ها

۲-۳. کتابشناسی‌ها و راهنماها

- ۳-۳. تذکره‌ها و تاریخ ادبیات‌ها
- ۳-۴. منابع اسلامی و دینی و پژوهش‌های قرآن و حدیث
- ۳-۵. منابع ویژه تصوّف و عرفان اسلامی
- ۳-۶. منابع نقد ادبی و مجموعه‌های نقد و بررسی متون
- ۳-۷. مجلات ISI، نشریات علمی- پژوهشی، مجلات علمی- ترویجی و...
- ۳-۸. منابع نسخ خطی و فهرست مخطوطات
- ۳-۹. فهرستهای مقالات (همایش‌ها، چکیده نامه‌ها و مجلات و نشریات)
- ۳-۱۰. منابع مرجع الکترونیکی، دیجیتالی و اینترنتی

با توجه به گستردگی دانش بشری، کتابهای مرجع از تنوع بسیار زیادی برخوردارند و معرفی اهم آنها در هر شاخه از دانش بشری می‌تواند موضوع کتاب گسترده دامنی قرار گیرد. این نکته درباره کتابهای مرجع در رشته ادبیات فارسی نیز صدق می‌کند. تقسیمات دیگری نیز در این باب معمول است که ذکر آن در حوصله این مقال نمی‌گنجد.

۴. کاربرد منابع مرجع پژوهش یا مرجع‌شناسی کاربردی

پژوهش و تحقیق همواره در میدان عمل معنا و مفهوم پیدا می‌کند. پژوهشگر باید غایت تلاش خود را برای کارگاهی کردن آموخته‌های تئوری درس روش تحقیق و مرجع‌شناسی، به کار بندد.

در واقع درس روش تحقیق و مرجع‌شناسی باید عرصه‌ای برای تحقیق درست، علمی نوشتن و عمل کردن به روش تحقیق تبدیل گردد. در غیر این صورت هر چقدر در تئوری پردازی روش تحقیق و پژوهش علمی توانا باشیم ولی تمرین و ممارست نداشته باشیم و کار عملی و کارگاهی انجام نداده باشیم، مثل این است که کتاب آیین نامه راهنمایی و رانندگی را به کمال خوانده باشیم و آموخته باشیم و بدانیم که چگونه پشت فرمان اتومبیل قرار بگیریم و ماشین را روشن کنیم و رانندگی کنیم ولی هرگز این آموزشها از مرحله تئوری به عمل نرسیده باشد؛ در این صورت آنچه آموخته‌ایم هیچ

ارزش کاربردی و عملی ندارد و تنها محفوظاتی است که پس از اندک زمانی از حافظه رخت برمی‌بندد و می‌گریزد و می‌رود.

هر چقدر دانش‌ها متنوع‌تر باشد، روش‌ها نیز متنوع‌تر است و میدان عمل نیز متفاوت خواهد بود. در علوم پزشکی مهمترین عناصر تعیین کننده در روش، بهره‌گیری از ابزارها و تجربه و آزمایش است و میدان عمل آن نیز آزمایشگاه و بیمارستان است.

با این توصیف در علوم انسانی و پژوهش‌های ادبی، مهمترین عناصر تعیین کننده در روش، بهره‌گیری از پژوهش‌های پیشینیان و استفاده از کتابها و مجلات و مقالات است و میدان عمل آن نیز کتابخانه و پژوهشکده‌ها و مراکز نگهداری محظوظات و اسناد و رساله‌ها و نشریات علمی و ادواری است.

پایه هر پژوهش بر دو محور "نوجویی یا ابتکار" و "نوگستری یا تأیید و تکمیل پژوهش‌های پیشینیان استوار است". جوهر و جانمایه یک تحقیق اصیل همانا، نوجویی یا ابتکار و نوآوری است. در تحقیق‌های نوع دوم که مبتنی بر نوگستری و تأیید و تکمیل است اهمیت پژوهش‌های اصیل و درجه اول را ندارد، زیرا اساس هر پژوهشی نوآوری و نوجویی و حقیقت‌یابی است.

کمال تحقیق و تحقیق کامل این است که مجهولی به معلوم تبدیل شود و آن معلوم تا زمانی که به اهل دانش و نظر ارایه نشود ارزش‌هایش آشکار نخواهد شد. لذا آیین نگارش علمی تحقیق، در این بخش ضرورت تام می‌یابد، تا پژوهشی مدون نشود و به اهل دانش عرضه نگردد هرگز به کمال نخواهد رسید. در این بخش با نگارش علمی است که دیگران را در آراء و اندیشه‌ها و یافته‌های خود سهیم می‌کنیم و به تعبیری دیگر دانش شخصی خود را به دانش اجتماعی بدل می‌کنیم و آن یافته‌ها را به نام خود به ثبت می‌رسانیم. البته ثبت یافته‌های علمی و نوجوی‌هایی از این دست باید با هنرمندانه‌ترین قلم‌ها و شیواترین و رساترین زبانها و بیانها باشد.

در پژوهش‌های علمی فرایند تحقیق و فراورده آن هر دو ارزشی کم‌وبیش یکسان دارند. به تعبیر دیگر انجام تحقیق مهم‌تر از مدون و مکتوب کردن آن برای مطالعه و ارزیابی دیگران نیست. (حری، ۱۳۸۵: ۳) حتی اگر پژوهشی به قصد ارضای حس کنجکاوی صورت گرفته باشد. مادامی که مکتوب و مدون نشود و به مخاطبان ارایه نگردد، گویی آن پژوهش در دانش عمومی جامعه مشارکت نیافته است و پژوهندگان بعدی نیز از این

پژوهش بی‌بهره‌اند. در نتیجه به هدر رفتن وقت و انرژی و امکانات جامعه و دوباره کاری را در پی خواهد داشت.

۵. ضرورت‌های روش تحقیق و پژوهش

بنابر آنچه گفته شد و به سبب ضرورت‌های موجود؛ در این بخش، نخست ضرورت و اهمیت پژوهش و تحقیق را به اختصار بیان می‌کنیم. پژوهشگر برای ورود به دنیای پژوهش نیازمند مسأله‌یابی است. باید دانست که بین مسأله و سؤال تفاوتی ماهوی وجود دارد. زیرا سؤال مجهولی است که فرد، پاسخ آن را نمی‌داند به عبارتی دیگر سؤال بر اثر جهل و ندانستن ایجاد می‌شود و پاسخ‌گویی به آن با رجوع به افراد دانا و یا منابع معتبر امکان‌پذیر می‌گردد اما مسأله مجهولی است که نه تنها فرد، بلکه جامعه علمی به آن نپرداخته است و پاسخ آن را نمی‌داند و بر اثر دانستن کلیه اطلاعات موجود در یک زمینه و با طرح پژوهشی و برنامه‌ریزی خاصی ایجاد می‌شود. به همین دلیل برای یافتن پاسخ مسأله معمولاً مراجعه به افراد و یا محض منابع، سودی ندارد بلکه طرح تفصیلی خاصی برای رسیدن به آن لازم است.

اینک که تا حدودی تفاوت سؤال و مسأله مشخص شد، می‌توانیم به تعریف پژوهش و تحقیق و روش آن بپردازیم: اولین و مهم‌ترین نکته‌ای که در تعریف تحقیق مطرح می‌باشد، این نکته است که شرط اساسی شکل‌گیری و آغاز یک تحقیق، مطرح شدن مسأله است. به تعبیری دیگر پژوهش و تحقیق، فرآیند پاسخ‌گویی به مسأله‌هاست.

مسأله وقتی مطرح می‌شود که با موضوع و پرسشی کاملاً جدید مواجه باشیم. اگر شرط شکل‌گیری تحقیق، مسأله است و شرط مسأله نیز، نو بودن موضوع آن است، پس طبیعتاً، همیشه تحقیق و پژوهش با نوآوری و پاسخ به پرسش‌هایی جدید همراه است. اهمیت و نقش پژوهش را نیز می‌توان با همین نکته دریافت.

اگر تحقیق با نوآوری و ابتکار همراه باشد، سبب ترقی و تعالی و پیشرفت می‌گردد. یعنی صرفاً با داشتن سؤال، نمی‌توان تحقیقی را شروع کرد و به سرانجام رساند زیرا فرآیند پاسخ‌گویی به سؤال‌ها، نوعی آموزش است. لازمه یک پژوهش، داشتن طرح تحقیق است تا با پیمودن راهی مشخص به نتیجه مطلوب و مورد نظر برسد.

پژوهشگر برای دستیابی بهتر به آنچه در پی اثبات و یا رد آن است نیازمند روش و شیوه‌ای است که او را در رساندن به مقصود یاری رساند. با این وصف می‌توان گفت روش هرکسی برنامه مدوّن و رفتارهای حساب شده‌ای است که رسیدن به هدف را آسان‌تر و قطعی‌تر می‌سازد.

روش پژوهش کتابخانه‌ای و استفاده از کتابخانه و کتابهای مرجع و تخصصی به ما کمک می‌کند تا بهتر و سریع‌تر به مقصود برسیم.

گسترده‌گی انواع روش‌ها در مباحث ادبی، مبین اهمیت آن است؛ از روش مطالعه و یادداشت برداری و نوشتن و ویراستن و تصحیح نسخ خطی و نقد متون و... گرفته تا مقاله نویسی و رساله نویسی و نگارش و تألیف و چاپ کتاب و... هر یک در جای خود قابل توجه و حایز اهمیت فراوان است و هریک از آن روشها، راه پژوهشگر را برای نیل به اهداف و خواسته‌های او هموار می‌سازد.

با توجه به تنوع و گوناگونی دانش‌های بشری، تنوع روش‌ها نیز اجتناب‌ناپذیر است. چنان‌که در روانشناسی و جامعه‌شناسی، مردم‌شناسی، گویش‌شناسی و... روش کتابخانه‌ای به تنهایی کارساز نیست؛ تحقیقات میدانی و مصاحبه و مشاهده و پرسشنامه و آمار را نیز باید اساس کار قرار داد.

برعکس در علوم انسانی به ویژه در زبان و ادبیات فارسی، بیشتر تحقیقات کتابخانه‌ای و یافتن منابع و مآخذ و کتابشناسی و توصیف و تحلیل و مقایسه یافته‌ها و نظایر آن کاربرد دارد.

در علوم پایه شیمی و فیزیک و همچنین در پزشکی و مهندسی و... روش تحقیق مبتنی بر آزمایش، تجربه آزمایشگاه و مشاهده و و نمونه برداری و تجزیه تحلیل نمونه‌ها است و این شیوه معمول و مورد استفاده است. تنوع و تعدّد دانش‌ها، انتخاب روش‌های مناسب برای تحقیق و پژوهش و اهمیت آن را بیشتر نشان می‌دهد.

۶. هویت پژوهش و شیوه‌های پرورش معنا در نگارش علمی

پژوهش و تحقیق، تلاشی است بسامان، برای یافتن حقیقتی که مبهم و مجهول و نامعلوم مانده است، با روش خاصی که در نتیجه تفکر و پیگیری و دقت و جدیت پژوهشگر به بار می‌نشیند.

تلاش پژوهشگر اگر بیشتر رنگ ابتکار و نوآوری و نوجویی داشته باشد، البته جالب‌تر و سودمندتر است. و اگر پژوهش ابتکاری نباشد، قطعاً تلاش محقق بیشتر معطوف به تکمیل و تأیید و توصیف پژوهش گذشتگان خواهد شد، این‌گونه تلاشها اگرچه به پای پژوهش‌های ابتکاری نمی‌رسد ولی در جای خود قابل توجه، مفید و ارزشمند است.

بنابراین می‌توانیم چنین نتیجه بگیریم که هر پژوهشی مبتنی بر دو اصل مهم و اساسی است: نخست: نوجویی که حاصل ابتکار و نوآوری و خلاقیت پژوهشگر است. دیگر: نوگستری که نتیجه گسترش یافته‌های دیگران و تکمیل و تأیید تحقیقات ناتمام و یا ناقص پژوهشگرانی است که به هر دلیلی، پژوهش و تحقیق را نتوانسته‌اند کامل‌تر از آنچه که هست ارائه کنند و یا گذر زمان کاستی‌های پژوهش آنان را نمایان ساخته است. اگر دقیق‌تر بنگریم درمی‌یابیم که این نوع پژوهش نیز حائز اهمیت فراوان است از آن جهت که ریشه در حس همگرایی و نوع دوستی انسان دارد، و از همین‌روست که تکمیل و تأیید کار ناتمام پژوهشگران پیشین، خود پژوهشی ارزنده و در خور محسوب می‌گردد. آنچه در این بخش قابل توجه و مهم است، اعتقاد به اصل نو بودن و کامل بودن تحقیق است و این که پژوهش در هر حال باید محصول جدیت، نوآوری، دانش، تجربه و تعهد پژوهشگر باشد و با روش درست و شیوه مطلوب حاصل آید و مفید باشد و در نهایت، دگرگونی و تحولی مثبت و سازنده را در جامعه ایجاد نماید. (یاحقی، ۱۳۸۰: ۸۳)

برای نگارش علمی و پرورش مطالب، با توجه به موضوع هر پژوهش می‌توان از الگوها و شیوه‌های زیر- که به مثابه پلی میان نگارش و تحقیق است- سود برد:

۶-۱. تعریف: پرورش مطلب در این شیوه به یاری توضیح و تشریح اجزای تعریف و استنتاج خواص و احکام از آنها و برشمردن ویژگیهای اشیاء و پدیده‌ها میسر می‌گردد.

۶-۲. توصیف: پرورش مطلب در این شیوه از طریق بیان دقیق ویژگی‌ها و اجزای انواع پدیده‌ها ممکن می‌گردد.

۳-۶. استدلال: در موضوعاتی که جنبه نظری و عقلانی دارد برای اثبات دعوی و حکم از استدلال که پایه آن تعاریف و اصول موضوعه و اصول متعارفه و بدیهیات است بهره گرفته می‌شود.

۴-۶. استشهداد: در این شیوه برای اثبات قول و تأیید آن و همچنین برای آرایش سخن از استشهداد بهره گرفته می‌شود و نمونه‌های مشابه ذکر می‌گردد.

۵-۶. مقایسه: بررسی شباهت‌ها و فرق‌ها و تعیین حد و مرز هر مفهومی به یاری مقایسه روشن‌تر و بارزتر می‌گردد.

۶-۶. تحلیل: جستجو در اجزای یک کل و توصیف روابط متقابل آن اجزا با یکدیگر.

۷-۶. نقد: ارزیابی یک اثر و سنجش ارزش آن برای صدور حکم بر بنیاد محتوا و موضوع و ساختار.

۸-۶. اثبات: حکم به درستی و نادرستی یک اثر یا موضوع از راه استدلال عقلی و برهان منطقی. (سمیعی گیلانی، ۱۳۶۹: ۱۸) و (یاحقی، ۱۳۸۰: ۸۴)

علاوه بر این موارد، شیوه‌های دیگری نیز برای پرورش مطالب وجود دارد که در کتاب ارزشمند آیین نگارش اثر استاد احمد سمیعی گیلانی به تفصیل آمده است و چاپ جدید این کتاب به نام «نگارش و ویرایش» از سوی انتشارات سمت منتشر شد. دانشجویانی که این اثر ارزشمند را در درس آیین نگارش نخوانده‌اند، ضرورت دارد با حوصله و دقت مطالعه فرمایند.

۷. موضوعات تحقیق و پژوهش‌های ادبی

به طور کلی می‌توان برای یافتن آسان‌تر موضوعات تحقیق، پژوهش‌های ادبی را مختصراً به جنبه‌های زیر تقسیم کرد: (ستوده، ۱۳۸۴: ۳۵۷)

۱-۷. تئوری یا نظریه ادبیات (Literary t.)؛ تصنیف: تحقیقاتی از این دست ناظر به کلیات ادبیات و عناصر زیبایی‌شناسانه ادبیات، هویت و ماهیت ادبیات و به طور خلاصه تفاوت بین ادبیات و غیر ادبیات است.

پرداختن به ویژگی‌های ادبیات و بیان خصوصیات زبان ادبی و زبان علمی، بیشتر ادبیات را از غیرادبیات نمایان می‌سازد و ادبیات ملی و جهانی را از سایر دانشها ممتاز می‌سازد.

۲-۷. نقد ادبی یا سخن‌سنجی (literary criticism) پژوهشهایی که در آن ملاک و معیار سنجش و ارزیابی آثار ادبی به لحاظ صورت و معنی و روانی و زیبایی و پیوستگی و تناسب سخن، مورد نظر است. بررسی کلی آثار به لحاظ مکاتب نقد ادبی و تعیین درجه اهمیت و اعتبار و لطف و زیبایی و ارزشهای ادبی آن در حیطه انتقاد ادبی یا سخن‌سنجی است. و در مجموع نقاد ادبی، کسی است که علاوه بر آنچه گفته شد بتواند فاصله بین نویسنده و شاعر و مخاطبین آنها را کمتر سازد و به تعبیری دیگر نقاد واقعی کسی است که تلاش کند تا راه ورود به دنیای فکری نویسندگان و شاعران را برای مخاطبین هموار سازد و در کنار آن معایب و محاسن اثر را نشان دهد.

علاوه بر این نقد ادبی، درجه تأثیر مخاطبین را از یک شاعر و نویسنده و اثر او و تأثیر عوامل اجتماعی و ادبی جامعه را بر زبان و ادبیات و نیز تأثیر سخنور را از ادبیات و فرهنگ و سخنوران گذشته و همچنین تأثیر او را بر شاعران و نویسندگان بعد از او می‌نماید. شرح و توضیح و تفسیر متون کلاسیک نیز در همین حوزه قابل بررسی است زیرا از دیدگاه‌های گوناگون یک متن منظوم یا منشور ژرف‌نگرانه و مورد توجه قرار می‌گیرد تا هیچ‌گونه ابهامی در آن برای خوانندگان باقی نماند.

۳-۷. ادبیات تطبیقی و مقایسه‌ای (comparative literature)؛ پژوهشی است در راستای روابط و مناسبات میان اقوام و ادبیات ملت‌های مختلف جهان با نگاه ژرف‌کاوانه و منتقدانه به نحوی که تأثیر و تأثر ادبیات جهان را در همدیگر و یا از همدیگر آشکار سازد.

بیان شیوه و نحوه و همچنین درجه این تأثیر و تأثر، مطلوب پژوهشگر ادبی است.

۴-۷. تاریخ تطوّر ادبی یا تاریخ ادبیات: بررسی پیدایش آثار ادبی از آغاز تا امروز و سیر و تحول و تطوّر آن و همچنین بررسی عوامل گوناگون اجتماعی، دینی، سیاسی و ... در پیدایش انواع ادبی به پژوهشهای تاریخ ادبیات و تطوّر ادبی مربوط است که نیازمند مطالعات سبک‌شناسانه و نقادانه تاریخ نویسی ادبی است.

۵-۷. فنون ادبی و بلاغی: بلاغت شامل مطالعاتی است که در قلمرو زیبایی‌شناسی سخن esthetics انجام می‌پذیرد. پژوهشهایی که در حوزه فصاحت و بلاغت، بدیع، بیان، معانی، عروض، قافیه، سمبل، تمثیل و ... انجام می‌گیرد و به نوعی روساخت و ژرف ساخت و زبان و منطق ادبیات را بررسی می‌کند در واقع قوانین بهره‌گیری از تمامی امکانات زبان را چه در حوزه زبان مادری و چه در حوزه زبان ادبی و حتی در حوزه ادبیات فارسی می‌آموزد. حتی آن چیزهایی که ناگفته‌ها و لایه‌های پنهان متن است اعم از کاربردهای مجازی کلمات و معانی ثانوی جملات، در موضوع فنون ادبی و بلاغی و یا به تعبیری دیگر نقد بلاغی و یا کاربردی pragmatic criticism قابل بحث و بررسی و ژرف نگری است.

از این حیث پژوهشهای حوزه نقد بلاغی، یک نوع ابداع و نوآوری و نویابی تلقی می‌شود و فاصله بین گوینده و مخاطب را - همانطور که در نقد ادبی یا سخن‌سنجی گفتیم - نزدیک‌تر و نزدیک‌تر می‌سازد و لذت بردن از اثر را - که هدف غایی آفرینش هنری است - مضاعف می‌گرداند.

۶-۷. نقد و تصحیح متون خطی: نسخه‌های خطی زیادی هنوز در گوشه و کنار ایران و جهان در کتابخانه وجود دارد که لازم است دانشمندی صاحب نظر و خیره و با حوصله آنها را مطالعه و مقابله و تصحیح کند تا در قفسه کتابخانه‌های تخصصی و عمومی قرار گیرد و پژوهشگران از آن استفاده کنند.

نجیب مایل هروی درباره اهمیت و ضرورت تصحیح نسخ خطی می‌گوید: «بر کسی پوشیده نیست که ترقی و تعالی یک جامعه آن گاه مقدور می‌گردد که از پیشینه تاریخ تمدنش آگاه باشد و آنچه را از اسلاف بر جای مانده است با بینش علمی و انتقادی به دور از هر گونه حب و بغض در اختیار گیرد ... این آرمان میسر نمی‌شود مگر با شناخت پسندهای خوش و ناخوش پیشینیان ... به لحاظ این که بسیاری از پسندهای مزبور ... به صورت آثاری مکتوب تجلی کرده و به نسل‌های روزگاران بعد رسیده، احیای آن آثار یکی از راه‌هایی است که شناخت مذکور را تضمین و تأمین می‌کند ... به همین منظور، از دیرگاهی دانایان و فرزندگان هر جامعه و تمدنی به نکته‌ای پرداخته‌اند که در روزگار ما و در زبان ما از آن به نقد و تصحیح متون تعبیر می‌شود». (مایل هروی، ۱۳۸۰: صص ۳۸۰-۳۷۹)

مقابله و تصحیح یک متن خطی و نوشتن تعلیقات و افزودن فهرستهای گوناگون به آن، کاری دشوار و پرزحمت‌تر از تألیف یک کتاب است. رنه ولک، فصلی از کتاب نظریهٔ ادبی را به گردآوری نسخ و تصحیح متون اختصاص می‌دهد و می‌گوید: «از نخستین هدف‌های تحقیق؛ گردآوری مصالح، زدودن دقیق تأثیرات زمان، بررسی مسایلی چون اعتبار نسخه، تاریخ نگارش و تعیین نویسندهٔ آن است ... غالباً اهمیت این کارها بسیار زیاد است، زیرا بدون آنها تحلیل انتقادی و فهم تاریخی لامحاله ناقص می‌ماند.» (رنه ولک و اوستن وارن، ۱۳۸۲: ۵۳)

پژوهشگری که نسخه‌ای را تصحیح می‌کند، لازم است بیشترین تعداد نسخه‌ها را جمع‌آوری کند و با هم بسنجد و بر مبنای اساس قرار دادن اقدم و اصح نسخ، کار مقابله و تصحیح را آغاز کند که این شیوه را شیوه تصحیح توأم می‌گویند و اگر صرفاً بر مبنای اقدم، نسخ متنی را تصحیح کند شیوه انتقادی و اگر بر مبنای اصح نسخ، تصحیح کند؛ شیوه تصحیح استقاطی گویند و هر یک از این روشها مزایا و معایبی دارند اما گام اول در تصحیح متون این است که اولاً نسخ مختلف را جمع‌آوری کند و ثانیاً درباره ارزش علمی و اعتبار آنها به قضاوت بنشیند.

لازم است روش تحقیق و انواع تحقیق اعم از ابتکاری یا نوآوری بودن، و همچنین تکمیلی یا نوگستری بودن آن قبل از مراحل تحقیق مشخص باشد.

۸. نگاهی به پژوهش‌های دانشجویی

برای ورود به جهان پژوهش و دنیای بیکران دانش، آشنایی با روش پژوهش و رمز و راز کاربرد کتاب‌های مرجع، کتابشناسی‌ها و کتابهای راهنما ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است. بدون این مقدمات ولو به شکل مختصر و محدود، وارد شدن به عرصهٔ تحقیق علمی امکان‌پذیر نیست؛ زیرا امروزه بدون پژوهش و تحقیق، قدم گذاشتن در مسیر توسعه همه جانبه علمی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و ... ناممکن است و اگر در برخی موارد این امر تا حدودی میسر باشد می‌توان گفت پیمودن راهی بدون روش پژوهش، البته ناقص و ابتر و نامستند و بی‌اساس و درنهایت بی‌ثمر خواهد بود.

۱-۸. روش‌شناسی پژوهش

تحولات زندگی اجتماعی و پیشرفتهای سریع انسان در دنیای معاصر و رشد خیره‌کننده دانش و گسترش مرزها و حوزه‌های مختلف علمی، اجتماعی و اقتصادی، ضرورت روش‌شناسی پژوهش‌ها را آشکارتر می‌سازد.

هرانسانی به ضرورت در گامهای نخست پژوهش، با پرسشهای بی‌شماری روبرو خواهد شد که بی‌گمان پاسخ بسیاری از این پرسشها در لابلای اوراق کتابها و مجلات و... و یا در سینه دانشمندان و فرهیختگان و کتابداران و کتاب‌شناسان مجرب و اهل فن، نهفته است. بنابراین اهمیت و ضرورت مرجع‌شناسی و شناخت راه‌های دستیابی آسان به منابع و مآخذ به معنای گسترده‌تر، از دو منظر قابل بررسی است: نخست شناخت کتاب‌های مرجع اعم از مراجع کلی و عمومی و تخصصی که در بخش مرجع کتابخانه‌ها جای دارد. و دیگر شناخت دانشمندان و فضلا و صاحب‌نظران مجرب در علوم و فنون مختلف که به منزله مراجع و منابع زنده و به تعبیری دیگر شناخت دایرةالمعارف‌های متحرک جامعه علمی بشری که سرمایه‌های معنوی جامعه به شمار می‌آیند نیز از اهمیت بسزایی برخوردار است. همواره تعداد قابل توجهی از مراجعه‌کنندگان به منظور استفاده از منابع مرجع به کتابخانه مراجعه می‌کنند.

در این میان کتابدار مرجع نقش مهمی در کمک به این دسته از افراد برای استفاده از منابع و یافتن پاسخ سؤلهای خود دارد. گاه امکاناتی مانند "میز مرجع الکترونیکی یا مجازی" (نشریه الکترونیکی دو ماهانه کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه فردوسی مشهد، هراتیان، ۱۳۸۸: ۶) در مورد کسانی که فرصت مراجعه به کتابخانه را ندارند، ولی تمایل دارند از منابع مرجع کتابخانه‌ها استفاده کنند و یا سؤال خود را از راه دور بپرسند، نیز از طریق اینترنت فراهم شده است.

برای دسترسی به این امکانات، لازم است در موتورهای جستجو واژه‌هایی به این شکل Virtual reference desk یا Reference Librarian تایپ شود تا از راه دور با کتابدار مرجع و یا منابع مرجع ارتباط برقرار گردد.

در این سایت، بعضی از کتابخانه‌ها به شکل‌های مختلف امکان تماس با کتابدار مرجع در نظر گرفته شده است که کمک بزرگی برای افرادی که به هر نحوی از کتابخانه محرومند فراهم آورده است.

۲-۸. مرجع‌شناسی کاربردی

مرجع‌شناسی و روش تحقیق از جمله موضوعاتی است که مورد نیاز قاطبه محققان و پژوهشگران جامعه می‌باشد. به ویژه دانشجویان و پژوهشگران جوان که تازه پای به وادی تحقیق می‌نهند پیشتر و بیشتر به دو موضوع روش تحقیق و مرجع‌شناسی نیازمندند.

فقدان شناخت کافی هر یک از منابع و مآخذ ممکن است پژوهشگر مبتدی را با مشکلات جدی روبرو سازد. کسی که به تازگی پای در وادی پژوهش و نگارش نهاده است ممکن است در مسیر انتخاب موضوع، یافتن منابع و مآخذ کتابشناسی و همچنین مطالعه، یادداشت برداری و تنظیم یادداشت‌ها برای شروع کار پژوهش و یا حتی در اثنای کار نگارش تحقیقی با پرسشهای بدون پاسخ بی شماری روبرو گردد، به طوری که هریک از این پرسشهای بی‌پاسخ به تنهایی کافی است تا وی را از ادامه راه تحقیق و پژوهش باز دارد.

دانشجویی که روحیه پژوهشی و جستجوگری و عشق به مطالعه و دانستن داشته باشد؛ اگرچه مشکلاتی بر سر راه او ایجاد شود نباید بهراسد و از مطالعه و پژوهش بازماند و بداند که مشکلات اقتصادی و اجتماعی روزی رفع خواهد شد اما مشکلات علمی را نمی‌توان به راحتی جبران کرد.

بنابر این دانشجوی دانا و خودساخته می‌کوشد تا با تلاشی خستگی ناپذیر و شور و شوقی وصف ناکردنی با مطالعه جدی و مستمر برای رسیدن به قله‌های موفقیت و بهروزی، آنی از مطالعه و شناخت ضروریات روش پژوهش و تحقیق غافل نماند.

۳-۸. آسیب‌شناسی پژوهش‌های دانشجویی

دانشجویی که روش تحقیق و مرجع‌شناسی را به طور اصولی نیاموخته باشد اگر بالفرض در مراحل مقدماتی مطالعه و انتخاب موضوع درنماند و پایداری کند؛ بی‌تردید

در مراحل چگونگی یافتن پاسخ‌های خود در کتاب‌ها و مراجع و مآخذی که در دست دارد، با مشکلات عدیده روبرو می‌شود و در می‌ماند که البته ریشه این مشکلات به بی‌اطلاعی او از روش مطالعه و خلاصه نویسی و همچنین روش شناسی پژوهش باز می‌گردد.

۱-۳-۸. نارسایی‌های آموزش‌های پیش دانشگاهی

برخی از نارسایی‌های پژوهش‌های دانشجویی ناشی از نظام آموزشی آموزش و پرورش کشور ما است که دانش‌آموزان را چنان که باید و شاید با خودآموزی و جویندگی و پژوهش آشنا نمی‌کند. به عنوان مثال دستیابی آسان به لغت‌نامه‌ها و فرهنگ‌های تخصصی، دانشنامه‌ها و دایرةالمعارف‌ها، کتاب‌شناسی‌ها و فهرست‌های گوناگون کتب و نشریات و... تقریباً غیرممکن و راه و رسم کاربرد درست و علمی این‌گونه منابع راهنما تقریباً پیش‌بینی نشده است. آزمون‌سازی علمی و طرح پرسش‌های روشمند درسی و شیوه‌یابی برای انجام تکالیف درسی به نحوی که دانش‌آموزان را علاوه بر کتاب‌های درسی؛ به طرف کتاب‌های غیردرسی و نهایتاً به سمت و سوی کتابخانه‌ها بکشاند نیز چندان درخور توجه نیست. اگرچه در چند سال اخیر تحولاتی مثبت در آموزش و پرورش - بویژه در کتاب‌های آموزش زبان فارسی - ایجاد شده است اما این تحولات نا کافی است.

۲-۳-۸. نارسایی‌های شخصی - اجتماعی

برخی دیگر از اشکالات، البته به کم‌کاری یعنی کم‌نوشتن و یا حتی ننوشتن دانش‌آموزان - که دانشجویان آینده این مرز و بومند - بر می‌گردد و البته این مشکل نیز ریشه در مشکلی بزرگتر دارد و آن هم مطالعه نکردن و یا مطالعه منظم نداشتن دانش‌آموزان است و محتمل است که سازوکار آموزشی آموزشگاه‌ها و آموزگاران و معلمان در بروز مشکلاتی از این قبیل بی‌تاثیر نباشد.

همان‌طور که می‌دانیم کسی که ذهنی خالی از اطلاعات و دانسته‌ها داشته باشد، طبیعتاً در نوشتن - اگرچه این هنر را خوب بداند - در می‌ماند و از این جهت است که

بزرگان اندیشه و سخن؛ خواندن را مقدم بر نوشتن و مطالعه هدفدار را پیش درآمد پژوهش و تحقیق می‌دانند.

۳-۳-۸. یادداشت‌برداری ضمن مطالعه و پژوهش‌های دانشجویی

اکنون اگر بخواهیم حلقه‌های مفقوده پژوهش‌های دانشجویی را بیابیم و نقاط قوت و ضعف نگارش دانشجویی موجود را در یابیم؛ باید بگوییم اولین گام، آشنا کردن دانشجویان با شیوه‌های مطالعه درست و گام بعدی، ترغیب آنها به مطالعه منظم و مداوم است تا جایی که بعدها به صورت یک عادت مثبت درآید و در مراحل بعدی توجه دادن دانشجویان به یادداشت‌برداری منظم هنگام مطالعه تا حدی که شروع مطالعه را به مهیا بودن قلم و کاغذ و برگه یادداشت، مشروط بدانند. این کار را بنده با برنامه‌ریزی و مطالعه زمینه‌های ناتوانی دانشجویان در تکالیف عملی کلاسهای «آیین نگارش و ویرایش» و «مرجع‌شناسی و روش تحقیق» بررسی کرد و با شیوه‌های گوناگون، آنان را - البته با دشواری - تا حدودی به تمرین نوشتن و در مرحله بعد به تحقیق و پژوهش و تمرین پژوهش و نگارش علمی سوق داد تا جایی که گاه کلاس بیشتر به کارگاه آموزشی روش پژوهش و نگارش تبدیل می‌شد و گروه‌های چهار- پنج نفره دانشجویان یافته‌های خود را بر پایه هدف‌های آموزشی کلاس ارائه می‌کردند.

اهمیت یادداشت‌برداری حین مطالعه، تا حدی است که اگر موضوع تحقیق و پژوهش را هنوز انتخاب نکرده باشیم و کتابی را تفننی مطالعه نماییم، یادداشت‌برداری سبب افزودن دقت ما در مطالعه می‌گردد و ما را به سمت و سوی تحقیق و پژوهش در نادانسته‌ها و مبهمات کتاب می‌کشاند و خود به خود به هدف اصلی که مرجع‌شناسی ادبی است، می‌رساند.

اگر دانشجو به هنگام مطالعه به دشواری‌هایی اعم از معنی لغات و اصطلاح و عبارات و جملات پیچیده برخورد کند؛ یا باید از کسی بپرسد یا در کتابی بیابد که هر یک از این دو فعالیت، ضرورت مرجع‌شناسی ادبی را آشکارتر می‌سازد.

مطالعه هدفدار جدی و بانگیزه و نیاز به شناختن و یافتن کتابهای مرجع و یا جستجوی صاحب نظران اهل فن، بی‌گمان آغازی نیکو برای ورود به ساحت مقدس و

محبوب کتابخانه و آشنایی با استادان اهل فن و پژوهشگران محسوب می‌گردد و یقیناً نقطه شروع مرجع‌شناسی و روش تحقیق نیز همین است.

۴-۳-۸. کتابخانه و استفاده بهینه از آن

پژوهشگران و نویسندگان و استادان و دانشجویانی که بدون استفاده از کتابخانه پژوهش کنند، همچون شناگرانی ماهرند که به آب دسترسی ندارند. بدیهی است که این‌گونه پژوهشها اگرچه پژوهشهای تجربی و میدانی باشد بدون استفاده از کتاب و کتابخانه بی نتیجه خواهد بود.

زندگی علمی و دانشجویی، با کتاب و کتابخانه پیوندی ناگسستنی دارد، و از همین روست که پژوهش و تحقیق لازمه زندگی علمی است و دانستن روش تحقیق و پژوهش و نگارش ادبی نیز مقدمه آن. و این همه در آشنایی با کتابخانه، معنا پیدا می‌کند.

مراد ما از کتابخانه، به معنای قدیم و جدید است. کتابخانه‌های سنتی و کتابخانه‌های جدید و دیجیتالی و امکانات تحقیقی که شبکه جهانی اینترنت در قالب بانک‌های تخصصی اطلاعات و دانش‌ها، حجم وسیعی از موضوعات مختلف را چه به شکل مقالات و چه به شکل کتابهای الکترونیکی در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهد.

امروزه سرعت انتشار علوم و اطلاعات آنقدر زیاد است که ضرورت دارد زمینه مطالعات مستمر را در حوزه‌های گوناگون و بویژه در حوزه تخصصی، در هر فرصت ممکن فراهم سازیم و وقت را غنیمت بدانیم و حتی در مسیر رفت و برگشت از خانه تا دانشگاه، از منزل به محل کار و مدرسه، در اتوبوس و مترو، و خلاصه هرجایی که ممکن باشد از مطالعه و دانش افزایی غافل نمانیم تا جایی که به شکل یک عادت مثبت و دایمی درآوریم. به عبارتی دیگر، باید تاجایی که ممکن است فرصت‌ها و اوقات مرده را که در صف اتوبوس و قطار و ... می‌گذرد به فرصت‌های ناب مطالعه و یادگیری تبدیل کنیم، البته می‌توانیم زیرا خواستن توانستن است.

اخیراً شرکت مترو و اتوبوسرانی تهران طرح جالبی را برای علاقه مندان به مطالعه تدارک دیده است و کتابهای گوناگون اعم از قصه، شعر، خاطره در موضوعات تاریخی، اجتماعی و مذهبی را با قطع پالتویی (جیبی) به طرز زیبا در کنار صندلی اتوبوس و مترو قرار داده است تا مسافران از فرصتهای سفر درون شهری برای مطالعه بهره ببرند.

تبدیل فرصت‌های مرده و گذرا به فرصت‌های ناب و ماندگار مطالعه، بیش از هر چیزی، در زندگی علمی و دانشجویی ضرورت و نمود پیدا می‌کند زیرا واژه دانشجو با جویندگی و پژوهش و کتاب و کتابخانه پیوند خورده است. دانشجوی بیگانه با کتابخانه و کتاب و مطالعه و تحقیق و پژوهش در واقع دانشجو نیست و چنین کسی لذت دانشجویی را هرگز نخواهد چشید و بی‌تردید چنین دانشجویی حتی اگر در دوره تحصیلی خویش به توفیقاتی دست یابد، به یقین در راهیابی به دوره‌های تحصیلات تکمیلی (کارشناسی ارشد و دکتری) هیچ شانس نخواهد داشت؛ زیرا مجموع فرصت‌هایی که دانشجو برای مطالعه و ژرف‌نگری و تحقیق و پژوهش مستمر صرف می‌کند، می‌تواند آینده علمی او را رقم بزند.

۹. شیوه تدوین فرهنگ جامع روش تحقیق و مرجع‌شناسی

پژوهش حاضر، مقدمه و شروع مناسبی است برای تدوین فرهنگ‌های تخصصی و کاربردی در حوزه پژوهش‌های ادبی، که جای آن در قفسه‌های کتابهای مرجع، خالی است. شناسایی و گردآوری منابع موجود در رشته ادبیات فارسی و گزینش منابع از سایر رشته‌های علوم انسانی مرتبط با ادبیات فارسی و به‌گزینی منابع و مآخذ و فیش برداری از اصطلاحات روش تحقیق ادبی و اسامی کتب مرجع درجه اول عمومی و یا مراجع تخصصی ادبیات فارسی به شیوه الفبایی شالوده و بنیاد چنین فرهنگی است. علاوه بر آنچه گفته شد، نگارنده در این تحقیق بر آن بوده است تا با جمع‌آوری و فیش برداری منابع ادبی، کتاب‌شناسی‌ها، کتابهای راهنمای ویژه و تدوین آن با ترتیب الفبایی، ابزاری سهل و ساده در اختیار جوانان و دانشجویان و دیگر علاقه‌مندان قرار داده شود. این شیوه علاوه بر فواید آسان‌یابی کتاب‌ها، به لحاظ تطبیق منابع و مراجع با یکدیگر نیز قابل توجه است.

گسترده‌گی رشته زبان و ادبیات فارسی و غور و غنای آن سبب شده است که گاه این پژوهش از مسیر ادبیات، کمی دورتر و آن سوتر شود. به عنوان مثال با وجود کتاب "مرجع شناسی اسلامی" تألیف آقای دکتر احمد شعبانی که در یازده بخش کلیات مسایل کتاب و کتاب‌شناسی اسلامی و نقش آن در تمدن اسلامی به همراه مراجع قرآنی

و تفسیر، حدیث، سرگذشت نامه‌های اسلامی، دایرة المعارف‌های اسلامی، فرهنگ‌نامه‌های اسلامی، تاریخی و فلسفی تدوین شده است، شاید گفته شود پس چه جای ذکر منابع و مراجع اسلامی در مرجع‌شناسی ادبی وجود دارد؟

پاسخ این سوال روشن است و آن نیز به ژرفا و غنا و گستردگی زبان و ادبیات فارسی مرتبط است. بویژه در گستره ادبیات فارسی پس از اسلام، به سبب آمیختگی و امتزاج کامل ادبیات فارسی با معارف اسلامی و مبانی دینی و فلسفی و... نیاز به شناخت منابع و مراجع دینی به عنوان بخشی از مرجع‌شناسی ادبی، محسوس است.

نگارنده برای معرفی این‌گونه کتابها روش ایجاز و اختصار را برگزید و تنها به ذکر مهمترین منابع و مراجع دینی مورد نیاز پژوهش‌های ادبی همت گماشت. درعین حال در مواردی شاید خوانندگان منابعی را ضروری بدانند ولی در این کتاب نیابند و یا برخی از منابع را که ذکر شده است متناسب با نیازهای خود نبینند؛ چنین مواردی نیز با توجه به گستردگی و پهنای موضوع این پژوهش، طبیعی و قابل توجیه است و در صورت اشارات منتقدانه خوانندگان محترم، کاستی‌هایی از این دست جبران خواهد شد.

۱۰. اهداف و دستاوردها و نتایج تحقیق

هدف این پژوهش کمک به دانشجویان و علاقمندان به شناخت مراجع ادبی است. یافتن کتابهای مرجع با فهرست الفبایی تا حدود زیادی کار کتاب‌شناسی را آسان خواهد کرد. آن هم برای دانشجویان و علاقه‌مندان به پژوهش در حوزه زبان و ادبیات فارسی، پیش چشم داشتن همه منابع مورد نیاز ادبی در یک مجموعه آن هم به شکل الفبایی در امر تسهیل شناخت کتب مرجع و منابع کتاب‌شناسی کمک شایان توجهی خواهد بود. همچنین رسیدن به هدف غایی تدوین و تألیف فرهنگ تخصصی روش تحقیق و مرجع‌شناسی؛ که این پژوهش می‌تواند زمینه آن را فراهم آورد.

در این پژوهش برخی از منابع و متون ذکر شده‌اند که با تعریف علمی کتاب مرجع، سازگاری کامل ندارد، اما در برخی از کتب مرجع‌شناسی ادبی چنین منابعی ذکر گردیده‌اند، که می‌تواند دلیل بر اهمیت آن باشد و شناخت آن نیز برای دانشجویان ادبیات فارسی خالی از فایده نباشد. به عنوان مثال در حرف واو، کتاب "ولایات دارالمرز

گیلان " تألیف ه. ل. رایینو که عضو کنسولگری انگلیس در رشت بوده، قریب شش سال حضور خود در گیلان این کتاب را تألیف کرد. صرف نظر از اهمیت این کتاب که به عنوان منبع جغرافیایی محلی محسوب می‌شود، می‌تواند حس کنجکاوی دانشجویان را برانگیزد که فردی خارجی با حضور پنج شش ساله در گیلان تا این حد به شناخت مناطق مختلف گیلان حتی وضعیت روستاها و محلات آن همّت گماشته باشد. به هر نیتی که بوده - صرف نظر از شائبه وجود اغراض سیاسی - این کار می‌تواند در برانگیختن دانشجویان برای استفاده مفید از فرصت‌های برگشت‌ناپذیر زندگی و تلاش برای ایجاد فرصت‌های تحقیق و پژوهش و تدوین مقاله و کتاب مؤثر باشد.

اگر چه بسیاری از کتاب‌ها و پژوهش‌های جدید نظیر: " شاهنامه مصحح استاد جلال خالقی؛ بیهقی پژوهی؛ فرهنگ بازیافته‌های ادبی؛ فوت کوزه‌گری؛ نارسیده ترنج و ... تا حدّ امکان در این طرح پژوهشی معرفی شده‌اند اما جای خالی بسیاری از منابع ادبی به سبب گستردگی کار محسوس است و در فرصتی دیگر ضمیمه اثر خواهد شد. برای سهولت دستیابی به منابع؛ در صورتی کتابی چندین نام مختلف داشته باشد و یا چند مرجع به نحوی به هم مرتبط بوده، با علامت فلش به همدیگر و یا مرجع مربوط بدان ارجاع داده شد. نظیر:

ارشادالاریب الی معرفه الادیب ← معجم الادبا

روش ارائه کنفرانسهای کلاسی ← کنفرانس Conference

پژوهشهای ادبی ← پژوهش و تحقیق ← انواع پژوهشهای ادبی ← مراحل پژوهش

روش طبقه بندی کتاب دیویی ← طبقه بندی کتابخانه بر مبنای روش «دیویی» (D.D.C)

میکروفیلم ← بخش میکروفیلم ← بخش نسخه‌های خطی ← بخش‌های مهم یک

کتابخانه بزرگ

در خاتمه باید اذعان کرد، همانطور که از موضوع و عنوان پژوهش بر می‌آید کاری گسترده و دراز آهنگ است. این امر شاید در وهله نخست عیب پژوهش به شمار آید اما با تأملی دوباره در عنوان این پژوهش "فرهنگ جامع مرجع شناسی و روش تحقیق در ادب فارسی" حدود کار ترسیم می‌گردد و آن هم بحث و بررسی در باب منابع روش تحقیق و مرجع شناسی در حوزه زبان و ادبیات فارسی و بویژه برای دانشجویان زبان و ادبیات فارسی و حوزه‌های وابسته بدان است نه حوزه‌های دیگر.

بنابراین ذکر تمام کتب ادبی و منابع روش تحقیقی رشته‌های گوناگون در حوصله این پژوهش نه می‌گنجد و نه ضرورتی برای ارائه وجود دارد. شاید بتوان سخن شادروان استاد دکتر زرین‌کوب را گواهی بر این مدعا دانست تا حسن ختامی بر این نوشته باشد و یادی از او باشد که حامی تحقیق درست بود و مردی درست‌تر در عالم تحقیق: «در کار تحقیق چیره دستی همه آن نیست که محقق بداند آنچه باید بنویسد چیست. نکته آن است که محقق باید بداند کدام چیزهاست که نباید بنویسد...» (زرین‌کوب، ۱۳۶۲: ۱۳)

یادداشت‌ها

* این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی با عنوان: "فرهنگ جامع مرجع‌شناسی و روش تحقیق در ادب فارسی" است که توسط نگارنده با هزینه دانشگاه پیام نور در سال ۱۳۸۷ به انجام رسید.

فهرست منابع

۱. حری، عباس، ۱۳۷۹، آئین نگارش علمی، تهران، نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور.
 ۲. رنه ولک و آوستن وارن، ۱۳۸۲، نظریه ادبی، ترجمه ضیا موحد و پرویز مهاجر، چاپ دوم، تهران، علمی و فرهنگی.
 ۳. زرین‌کوب، عبدالحسین، ۱۳۶۲، یادداشت‌ها و اندیشه‌ها (از مقالات، نقدها و اشارات)، چاپ چهارم، تهران، سازمان انتشارات جاویدان.
 ۴. ستوده، غلامرضا، ۱۳۷۹، مرجع‌شناسی و روش تحقیق در ادبیات فارسی، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها "سمت".
 ۵. شعبانی، احمد، ۱۳۸۲، مرجع‌شناسی اسلامی، تهران، انتشارات دبیرخانه هیات امنای کتابخانه‌های عمومی کشور، چاپ دوم.
 ۶. سمیعی گیلانی، احمد، ۱۳۶۹، آیین نگارش، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، چاپ سوم.
 ۷. مایل هروی، نجیب، ۱۳۸۰، تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، چاپ اول، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
 ۸. یاحقی، محمدجعفر و محمد مهدی ناصح، ۱۳۸۰، راهنمای نگارش و ویرایش، چاپ نوزدهم، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی (شرکت به نشر).
 9. <http://C-Library-um.ac.ir>
- نشریه الکترونیکی دو ماهانه کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه فردوسی مسؤول دکتر مه‌ری پرسرخ، سردبیر دکتر رحمت الله فتاحی.